

В. В. Отрощенко, Ю. В. Болтрик

ДО СТАНОВЛЕННЯ КУРГАННОЇ АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ: ДОСЯГНЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ

Корифей української археології Дмитро Якович Телегін (1919—2009) доклав чимало зусиль до становлення курганної археології, очоливши дві новобудовні експедиції — Вільнянську (1968—1969) та «Дніпро—Донбас» (1969—1975). Він же, спільно з С. Н. Братченком, зробив великий внесок у розроблення сучасної методики розкопок давніх могил з використанням важкої землерийної техніки. А ще виявив громадянську позицію, захищаючи на засіданні вченої ради ІА АН УРСР молодшого колегу Олександра Михайловича Лескова (1933—2017), де було поставлено питання щодо звільнення останнього з роботи на початку 1973 р. Відтоді минуло понад 40 літ, коли О. Лесков на схилку свого життя вирішив пригадати все щодо тих драматичних подій та оцінити свій внесок в археологію.

Ключові слова: Д. Телегін, О. Лесков, новобудовні експедиції в зонах меліорації, курганна археологія, здобутки та втрати.

Звернутися до теми витоків курганного буму на півдні України та розгортання широкого фронту археологічних досліджень в зонах меліоративного будівництва нас спонукали мемуари нашого вчителя, доктора історичних наук Олександра Лескова. Вони вийшли друком, на жаль, посмертно (Лесков 2019). Існує сентенція, що про небіжчика можна говорити або хороше, або нічого. Такий підхід має сенс на поминальних заходах чи в ностальгічних спогадах із приводу круглого ювілею. Але «Записки археолога» анонсовано в Передмові І члена-кореспондента РАН А. Іванчика як «важливий документ для історика вітчизняної науки» (Лесков 2019, с. 3—7). Коли так, то документ, залишений знаним науковцем, вимагає прискіпливого підходу колег, а особливо свідків подій, викладених у розлогіму й часом

складному для сприйняття тексті. Спробуємо зробити це на правах учнів.

Книгу відкривають дві передмови, де помітна неоднозначна оцінка постаті автора. А. Іванчик вважає його одним з самих відомих радянських і російських археологів (Лесков 2019, с. 3). Автор Передмови ІІ член-кор. РАН С. Арутюнов залучає О. Лескова до кола «найвидатніших археологів нашої вітчизни» (Лесков 2019, с. 8). Такі оцінки, винесені лінгвістом та етнологом, мають ще ширший діапазон думок серед археологів. Та про них — трохи згодом.

Сам автор «Записок» поділив своє наукове життя на три періоди: 1) український, 2) російський, 3) американський (с. 14). Зосередимо свою увагу на першому, Українському, текстурально найбільшому в спогадах (Лесков 2019, с. 17—282). Назва його чомусь випала зі Змісту книги, на відміну від Російського та Американського періодів, дещо порушивши задум. Та то вже таке.

Ліпше звернутися до тексту «Записок». Автор вибудовує його як своєрідний монумент звитяг невтомного та креативного дослідника. Рефреном крізь текст книги проходить фраза: «Везе тому, хто везе!», озвучена С. Бібіковим, першим директором та науковим керівником перспективного науковця (Лесков 2019, с. 228, 393—395). На формування особистості Лескова, здається, вплинув його талант шахіста, що відкрив йому шлях до Харківського університету (Лесков 2019, с. 18). Навички комбінаційної гри сприяли юнаку й надалі в науці та житті. Стрімкий науковий поступ: аспірантура, перевід до штату на посаду молодшого наукового співробітника в 25 років, керівництво новобудовною експедицією в 27, захист у 28, трансформував худорлявого цибатого молодика у Вели-

кого Білого Начальника (ВБН). Цей іронічний титул виник в середовищі співробітників Керченської експедиції ІА АН УРСР через хронічну відсутність степової засмаги, що вирізняло начальника від інших членів експедиції, оскільки він більше часу проводив «у справах». А з тексту «Записок» складається враження, що автор практично не вилазив з розкопу. Насправді ж, маючи декілька загонів, він вершив дистанційне керівництво ними й нами, винаймаючи для себе хатинку на березі Азовського моря в Криму. Несподіваний приїзд ВБН на розкопки кургану чи поселення завершувався суворим розносом для практичного виконавця робіт і таким же блискавичним зникненням. Ситуація змінювалася, коли з'являлися мерехтливі розсипи золотих прикрас. Тоді начальник спускався до скіфського підземелля чи наземного розкопу й під світлом софітів брав до рук пензлик або скальпель (Лесков 2019, с. 239—241, фото на с. 350).

Розстановка фігур, себто офіцерського складу експедиції, звичайно ж була прерогативою начальника. Він неухильно домагався від співробітників інтенсифікації розкопок задля швидшого видобутку речового матеріалу. Апофеозом такої турбулентності стала пропозиція проведення конвеєрного методу розкопок курганів, коли одна група виконавців виносить механізмами насипи курганів, друга — фіксує плани та профілі, третя — розчищає поховання, четверта — займається камеральною обробкою матеріалів. У вузькому колі навіть обговорювалася екстремальна пропозиція, аби, для прискорення процесу фіксації, креслення мали замінювати фотографіями, а контури об'єктів позначати білими стрічками. Проект такої деперсоналізації польового процесу був навіть висений винахідником на обговорення вченою радою Інституту. Там його вщент розгромили корифеї української археології (Д. Березовець, В. Довженок). Розкопки кожного кургану, як і будь-якого іншого об'єкту археології, мусять мати одного автора, котрий пізнає й фіксує усі етапи побудови та функціонування пам'ятки. Фактичні співавтори дослідження звичайно ж ускладняють власнику ліцензії на розкопки неконтрольоване оперування накопаним матеріалом. Зате вони ж підвищують якість процедури дослідження.

Слід віддати належне інтуїції С. Бібікова, який, відчувши креативний потенціал учня, спрямував його зусилля на організацію великих новобудовних експедицій: Південноукраїнської, Керченської, Каховської (Херсонської). О. Лесков виявив неабиякий хист у справі торування стежок спочатку до київських, а потім і високих московських кабінетів міністерств водного господарства та меліорації. З розкопок 1968 р. в зоні найбільшої в Європі Каховської зрошувальної системи фактично розпочалася грандіозна новобудовна епопея в житті Інсти-

О. М. Лесков — завідувач відділом історії матеріальної культури та давнього мистецтва Державного музею мистецтва народів Сходу (Москва), під час робіт на одному з Ульських курганів на Кубані (перша половина 1980-х рр.)

туту археології АН УРСР. Фінансування робіт у зонах меліорації зросло мінімум на порядок. Пропорційно зростала й кількість молоді в стінах провідної археологічної установи Республіки. Проблемі перспективних кадрів було вирішено наперед, принаймні на 30 років. А ще на початку 1969 р. комсомольців в Інституті було аж сім і четверо з них — каховці / лесковці. Для обрання комсорга, зрозуміло з якої експедиції, вистачило тоді трьох голосів. Це стало неприємною несподіванкою для парткому.

А фореитор прогресу (начальник Каховської експедиції) ставить і вирішує питання щодо створення спеціалізованого відділу новобудовних експедицій у структурі Інституту, маючи на меті його очолити. Структуру затверджують, проте, на чолі її ставлять комуніста Ю. Захарука, знаного науковця, але людину, далеку від проблем новобудов та меліорації. Тоді пролунав перший тривожний дзвоник у бездоганній кар'єрі пробного менеджера від археології в Україні.

Здавалося б, які проблеми отримати «хлібну книжку», як тоді називали партбилет, для перспективного кібернетика, себто вправного керманіча? Це питання хвилює й доброзичливого до Лескова автора «Передмови Ю. А. Іванчик нагадує, що мемуарист був іще, свого часу, комсоргом Інституту (Лесков 2019, с. 6, 7). На

Останній курган О. Лескова в Україні: Запорізька експедиція, 1974 р., м. Дніпрорудне, курган 8. Зліва направо стоять: О. Бодяньський, О. Лесков, студент, Р. Скибинський (шахтар), школяр, М. Нікитенко, І. Ремех; сидять: журналістка Л. Таран і кібернетик Н. Попова

жаль, Олександр Михайлович, зосередивши увагу на собі, коханому, та демонізованому ним же парткомі, жодним чином не прохопився про жорстоку «громадянську війну», що точилася в стінах установи між, образно кажучи, комуністами та безпартійними понад 10 років. «Безпартійні» гуртувались довкола тодішнього директора, члена КПРС С. Бібікова, а «комуністів» очолювали І. Шовкопляс та В. Даниленко. Чи міг, за таких розкладів, улюблений учень директора здолати опір партбюро та отримати партквиток? Питання — риторичне, а відповідь по факту — відома. Тому пасажі, щодо принципової відмови від вступу до лав КПРС заднім числом, звучать не надто щиро (Лесков 2019, с. 109, 110, прим. 33, с. 185, 186, 192, прим. 79, 253). Вважаємо, що така «війна» стала можливою в міні осередку тоталітарної спільноти як наслідок Відлиги М. Хрущова.

1968 року комуністи, використавши тактику системних доносів, таки усунули С. Бібікова з посади директора. Наступною сакральною

жертвою міг стати автор «Записок», позбавлений захисної парасольки. Завідувач відділу скіфо-сарматської археології О. Тереножкін неодноразово попереджав свого ініціативного співробітника щодо небезпеки від заздрисників. Чого-чого, а успіху в нас не вибачають. Проте, Олександр Михайлович натхненно розгортав колони бульдозерів на ланах Херсонщини, збираючи чималі археологічні врожаї за безпосередньої участі авторів рецензії. Наступний директор Інституту, видатний український історик Ф. Шевченко також оцінив потенціал новобудовного руху. Саме за його керівництва відбулася золота п'ятирічка української археології зі знахідками світового рівня в Гаймановій (В. Бідзіля) та Товстій Могилах (Б. Мозолевський).

Влітку 1969 р. Каховська експедиція, керована Лесковим, відкрила чудові золоті речі в кургані 5 біля Архангельської Слободи. Це поховання V ст. до н. е. мало би бути другим за пишнотою комплексом після Мелітопольського

кургану серед могил скіфів, розкопаних за радянської влади в Україні. Але знайдений воєни тайник коштовних посудин з Гайманової Могили знецінив потенційну сенсацію. Золоті гривна та прикраси гориту з Архангельської Слободи відійшли на другий план. Так само пройшли майже не поміченими розкопки двох елітних Мордвинівських курганів. Промені слави засяяли 1970 р. — гарні знахідки — прикраси головних уборів скіф'янок з бокових могил кургану біля с. Вільна Україна підняли реноме Начальника в очах вищого керівництва Херсонщини, але не надовго. Світовий тріумф пекторалі 1971 р. загнав у тінь здобутки найбільшої експедиції Республіки. Тому-то наступного 1972 р. у запалі стихійної прихованої конкуренції з колегами Лесков накинув око на Огуз — найвеличнішу з могил Великої Скіфії. Пікантність ситуації полягала в тому, що Огуз знаходився далеко поза межами зони зрошення. «Ну, ти все-таки аферист!» — сказав би тут своєму учневі колишній директор (Лесков 2019, с. 156—158).

Але нестримного менеджера, здавалося, вже ніщо й ніхто не зможе зупинити. Він невтомно лобює створення чергового відділу, тепер вже на базі Каховської експедиції. Друга спроба очолити відділ мала потрійний ефект. За дієвої підтримки Ф. Шевченка в березні 1971 р. реалізовується проект організації відразу трьох відділів на базі новобудовних експедицій: Херсонської (О. Лесков), Запорізької (В. Бідзіля) та Київської (П. Толочко). Усі нові завідувачі — кандидати наук, молоді, енергійні, безпартійні. У перспективі, на тлі блискучих курганних знахідок, малювалися обриси додаткових програм фінансування нашої науки. Здавалося, що над українською археологією засяяло безхмарне небо, як 1936 р. над Іспанією. Навіть деструктивне партбюро дещо принішкло.

Легкий, місцями навіть елегантний, в описі дійсних іміджевих та польових досягнень, Олександр Михайлович несподівано плутається в подіях і фактах, коли треба дати оцінку особистому провалу. Тут текст записок вимагає ретельної уваги та коментарів. Автор ніби забуває власний постулат, що начальник експедиції відповідає за все. Тим більше, коли тобі доводиться жити та працювати в тоталітарній державі під пильним контролем політичної поліції (КДБ). Ще 1968 р. автор «Записок» демонстрував політичну амбівалентність щодо подій, які відбувались при ньому в Республіці, не розуміючи з якою метою «у черговий раз боролись з буржуазним націоналізмом». До пуття про це ми, особливо безпартійні, нічого не знали, та й особливо не цікавились, поки це нас не торкалось напряму» (Лесков 2019, с. 185, 186). Торкнулось напряму вже за чотири роки, й не лише його. В канун 1972 р. дівчата з Херсонської експедиції на передноворічному застіллі в Інституті врізали пісню «с русским

текстом на мотив популярної израїльської пісні», підхоплену іншими (Лесков 2019, с. 270). Начальник забув додати, що це пісня тамтешніх командос «Дойдём до Красного моря!». Її, хоч і з глузливим натяком, було озвучено в стінах Академії наук у часи, коли армії Ізраїлю нещадно громили ісламських союзників Кремля на Передньому Сході. Тоді здригнулися від образи серця ветеранів «Великої вітчизняної...», а один із них з відчуттям праведного гніву оформив черговий донос нагору, до ЦК КПУ. Нещодавно в інших мемуарах автором доносу названо тодішнього парторга Інституту В. Даниленка (Читати землю 2017, с. 72, 73).

Пісня ідеально лягла в масть каральним органам Імперії Зла, аби задавити в зародку «осередок сіонізму» в АН УРСР, з одного боку, та надати нового імпульсу стратегічній кампанії проти українського «націоналізму» — з іншого. Першим актом звільнили Ф. Шевченка з посади директора вже в січні 1972 р. за нездорову обстановку в колективі, відхід від позицій інтернаціоналізму та націоналістичні трактовки в оцінці окремих історичних положень (Колибенко 2015, с. 313). Ось яку, здавалося б, несподівану пролонгацію мав пісенний похід до Червоного моря в тодішніх українських реаліях.

Аби притлумити оглушливий резонанс від виконання пісні, автор «Записок» завищує на цілий рік дату фатальної події: «27—28 грудня 1972 р.» (с. 269, 270). Якщо повірити цій даті, то директора звільнили практично за рік до її виконання. Ні, бікфордів шнур був запалений ще в грудні 1971 р. Скориставшись підставою, органи перш за все взяли за Ф. Шевченка, секретаря по ідеології КПУ Ф. Овчаренка, першого секретаря КПУ П. Шелеста, інших ліберально налаштованих партійних функціонерів та свідомих інтелектуалів, зокрема, М. Брайчевського. Можна лише припускати яким би був подальший плин подій, аби дівчата вчасно схаменулися, передбачивши наслідки свого експромту. Поза тим, маховик репресій неквапно розкручувався впродовж 1972 р. Головний об'єкт полювання партбюро, яким логічно вважав себе Лесков, все ще керував «крамольною» експедицією, а піснярки в ній працювали. «Солістка» Н. Зарайська, зокрема, почала нарізати траншеї на згаданій вище могилі Огуз.

Каталізатором неминучої розправи над відділом стала трагічна загибель заступника начальника Херсонської експедиції Олександра Рум'янцева в жовтні 1972 р. Автор мемуарів згадує цю подію до виконання пісні, згідно вигідній йому хронології. Гірше, що він приховує дійсні обставини трагедії, списуючи смерть археолога на випадковий удар з необережності (Лесков 2019, с. 268). Насправді ж мала місце жорстока бійка між «першими хлопцями» с. Софіївка та останніми співробітниками експедиції, що залишилися після відбуття

основної групи колег та готувалися до виїзду на Київ. Швидка забрала до Каховки Я. Болдіна та С. Жикюліна з ножовими пораненнями, а Рум'янцев з травмою голови відмовився від госпіталізації. Він до фатального крововиливу в мозок виконував навалени на нього під завісу виснажливого сезону обов'язки. Натомість начальник, отримавши звістку про смерть підлеглого, подбав за власне здоров'я й ліг до стаціонару. Він навіть не відав, що труну з тілом загиблого супроводжували з Києва до Ленінграда його учні, автори цього тексту (Лесков 2019, с. 268, сн. 12).

Але ж, нагадуємо, начальник експедиції відповідає за все. Довелось тримати удар і герою «Записок». Смерть в експедиції сама по собі черевата організаційними висновками, а з відкладеним покаранням за «сіоністську провокацію» й поготів. Обставини фінальної боротьби за відділ та експедицію викладено О. Лесковим у драматичних барвах (с. 268—276). С. Бібіков порекомендував учню не ходити на вирішальне засідання Вченої ради ІА АН УРСР, пославшись на хворобу, а сам несподівано відбув з перевіркою до Криму. Ця «хвороба» — чи не єдина помилка, яку визнає за собою автор «Записок». Та хто ж йому винен, що він ухилився від захисту себе самого? Спробував захистити його на тому засіданні лише Д. Телегін: «Де ви знайдете такого керівника як Лесков?» (Лесков 2019, с. 274).

Зрештою, під тиском партійців неординарного начальника позбавили і відділу, і експедиції, і роботи в Інституті з «вовчим», як він вважає, білетом. На схилку років, провести б аналіз польотів не лише з переліком підступів парткому, а й розбором власних похибок. Аж ні. О. Лесков свято вірив у власну незамінність, забуваючи, що за тодішньої системи, та й загалом, таких людей бути не могло. Замінити приреченого на чолі експедиції погодився під примусом О. Тереножкін, його колишній завідувач відділу. Лесков назвав цю згоду зрадою, забуваючи, що обидва вони були тоді в'язнями однієї системи. Старший вижив за Великого терору 30-тих, утікши з Саратова до Узбекистану, а в 60-тих роках над родиною скіфологів сокирою зависла справа їхнього учня Б. Мозолевського, який мав нахабство полемізувати з самим Ф. Енгельсом. В. Іллінську позбавили партквитка за тиражування віршованої дискусії з класиком марксизму, а її чоловік відбувся суворо доганою, ймовірно, за втрату пильності.

Тепер щодо вовчого білету. За досконалої системи контролю ці віртуальні «білети» виписувались різні. Так, співочих лаборанток (Н. Зарайська, С. Ястребова, Н. Соловйова, Т. Дубовик) звільнили з відлученням від науки. Про вирок підлеглим мемуарист згадав реченням на два рядки (Лесков 2019, с. 270). Додамо, що експедиція виспівувала цю мілітаристську пісню, та й не її одну, впродовж чотирьох сезонів (1968—

1971). Вистачало часу аби жорстко застерегти виконавців, що такий репертуар загрожує вовчим білетом усій експедиції. Наснаги на прочухан фронті в аполітичного керівника не стачило, а може й натхненні куплети пісні чіпляли глибинні струни його душі. А. Іванчик теж припускає, що вибір звинувачення Лескову «був не випадковим» (Лесков 2019, с. 6). Докучливі попередження Тереножкіна щодо обережності, скрупульозно фіксовані в «Записках», пропускалися повз вуха. Немовби об'єкт полювання підсвідомо провокував жадаючих крові мисливців.

Звільнення О. Лескова з Інституту археології відбулося в березні 1973 р., а вже у серпні жертву (?) зарахували до штату ушлявленого Інституту кібернетики АН УРСР академіка В. Глушкова. Там опальному науковцю створили сприятливі умови для завершення докторської дисертації з археології. Ось такого формату набув «вовчий білет» у конкретному випадку. Горизонтальна циркуляція науковців з непростю, як тоді висловлювались, долею в системі інститутів АН УРСР негласно практикувалась, аби не ширити коло гнаних за політику. Цією ж стежкою рушили, вкупі з Археологічним музеєм, до Інституту зоології активісти з партбюро Інституту археології В. Лапін, В. Гладілін, І. Шовкопляс. Останній, зрештою, опинився в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, фактично відлученим від професії. Потрапив до зоологів і національно свідомий корифей української археології С. Братченко. Таке ешелоноване оперативне втручання посприяло встановленню миру в нашій установі на ґрунті відновлення союзу комуністів із безпартійними. «Двопартійність» канула в Лету за доби Щербицького — Маланчука.

Проте, неприємний осад в КДБ до автора «Записок» лишився. Наступні події засвідчили, що Лескову обмежили працевлаштування до археологічних наукових установ та музеїв відповідного профілю (Державний Ермітаж, Державний історичний музей Москви). В демократичних країнах це називається заборона на професію. Але з мемуарів випливає, що автор ніби й не усвідомлював цього, ображаючись на добрих старих знайомих, колег з Ленінграда та Москви, які вперто не брали його на роботу до згаданих та й інших установ. Ніхто не зважився тоді порушувати неписані рекомендації органів щодо «сіоніста». Хиба що далекий від археології Музей релігії та атеїзму в Казанському соборі Північної Пальміри прихистив-таки біженця з України 6 грудня 1974 р.

Та Олександр Михайлович ніколи не хилив голову перед несприятливими обставинами, обертаючи їх на свою користь. Віртуозно граючи на людській цікавості до давнього золота, він легко відчиняв двері до владних кабінетів та... обкомівських їдалень (Лесков 2019, с. 221, 262, 398 та ін.). Утім, стрімкий злет, призводив до

болючих падінь. Йому тоді знадобилось ще сім років, аби прорватись до своєї науки, створивши відділ в московському Музеї східних культур. Зрозуміло, що він таку структуру з дієдатною експедицією й очолив, винайшовши фінансування та здійснивши яскраві відкриття в курганах Адигеї. Так М. Веселовський радянської археології через 11 років на курганах Північного Кавказу досяг рівня своїх українських конкурентів В. Бідзілі та Б. Мозолевського. Маємо на увазі знахідки з Уляпських курганів Адигеї — наверх з головою оленя та у вигляді кабана, розкішний біметалевий ритон з протомою Пегаса, з якими О. Лесков побував практично на всіх континентах. Досвід розкопок курганів, накопичений в Україні, допоміг йому досягти позитивного результату й поза її межами. Вважаємо, що Республіка втратила, вичавивши назовні, талановитого менеджера. Досконало вивчивши психологію владної номенклатури, він умів, як ніхто інший, висмоктувати з неї ресурси на все нові й нові проекти на користь науки, не забуваючи при цьому і себе.

Але для остаточного реваншу слід було посилити наукові позиції, підготувавши докторську дисертацію. Захищати її в Києві докторант не ризикнув, зважившись на ще менш безпечну Раду по захистам при Інституті археології АН СРСР у Москві. Небезпечну тому, що неофіційним чорним опонентом у нього там був воєвода радянської археології, за Л. Клейном, голова Ради по захистам, директор ІА АН СРСР, академік Б. Рибаків. Для автора «Записок» захист вилився в авантюрний шаховий поєдинок на дві партії з не прогнозованим результатом. Першу спробу захиститися 15 травня 1975 р. академік Лескову провалив, маючи в рукаві вісім чорних куль «проти». Дисертанту не вистачило зайвого голосу «за». Справа набула скандального відтінку, за відсутності негативного відгуку на дисертацію чи виступу для протоколу. Тому дисертанту дозволили здійснити другу спробу за півроку, 12 грудня 1975 р. На той час склалася впливова група підтримки його серед членів Ради по захисту з Ю. Захаруком включно. Вони просто згадали про дисципліну й прийшли голосувати. Ресурс із восьми чорних куль виявився замалим, а дев'яту академік чи-то не знайшов чи недопрацював. Це була його особиста поразка. Ще 16 місяців дисертацію мусолили у ВАКу, аж поки в квітні 1977 р. вручили омріяну «корочку» здобувачеві. Повчальні для науковців деталі цієї епопеї досить об'єктивно викладено в «Записках» (Лесков 2019, с. 293—301).

Але й тут Олександр Михайлович, як це за ним водилося, не все договорив, уникаючи відповіді на логічне запитання: чому Рибаків його так недолюбливав, що йшов на явні порушення процедури захисту? Пізніше, вже після знахідок в Адигеї на початку 1980-х рр., Рибаків

ков нібито запросив щасливця до себе в кабінет з матеріалами розкопок. Від побаченого в академіка стався приступ чорної заздрості, який ледь не закінчився інфарктом (Лесков 2019, с. 393—396). Позаяк цей епізод не мав свідків, то здається дещо надуманим. На момент же захисту в академіка не було підстав заздрити людині, упослідженій владою за вияв сіонізму. Дослухаємося ліпше конотації А. Іванчика: «Між тим вона [причина нелюбові] цілком очевидна — це загальновідомий антисемітизм директора Московського інституту археології та його наближених, виявлений багаторазово й за різними приводами» (Лесков 2019, с. 6).

Московські захисти, а не вимушений переїзд до РСФСР, логічно завершують Український період наукової біографії відомого археолога. Варті уваги його слова прощання з Республікою: «Завершився етап мого життя в Україні. Це моя батьківщина, я її знаю й люблю. Насправді всі мої біди — ніщо в порівнянні з унікальними почуттями, котрі мені довелося пережити в процесі роботи на археологічних пам'ятках України. Як вони пов'язані зі мною, так і я невідокремлений від них. Я зробив менше, ніж міг і повинен був для археології України, але досвід, набутий в українських степах та горах, бібліотеках та архівах, у спілкуванні з учителями, друзями, колегами, учнями, повірте, не пройшли дарма. Покидаючи не зі своєї волі Україну, я знав і вірив, що ще повернусь до рідного Харкова, любимого Києва, незабутнього Криму» (Лесков 2019, с. 282).

Ну, то чий Крим? — хочеться запитати в московських колег. День переходу Кримської області до складу Української республіки 19 лютого 1954 р. закарбувався в пам'яті тоді ще студента Харківського університету назавжди, бо визначив плин його життя. «Це був перший талан на самому початку моєї археологічної долі, й як показало подальше життя, значення його (талану) було величезне» (Лесков 2019, с. 29). Географічно логічна та економічно доцільна зміна підпорядкування півострова ще й оцасливила майбутнього аспіранта ІА АН УРСР, дозволивши мешканцю Харкова проводити розкопки в Криму та написати дисертацію по таврам у Києві.

Тепер дозволимо собі узагальнені оцінки діяльності автора «Записок» на ниві української археології. Загалом її можна визнати результативною. Маховик меліоративних новобудовних експедицій був успішно запущений великою мірою завдяки вибору С. Бібіковим О. Лескова в якості його двигуна. Безглузда боротьба умовного парткому з послідовним кадровим «відстрілом» ключових фігур меліоративного драйву (С. Бібіков, Ф. Шевченко, О. Лесков) завершилась торжеством тогочасного застою. Професор О. Тереножкін вимушено керував оскопленою Херсонською експедицією лише один сезон, а потім відмовився від непо-

сильного тягаря. За ним відійшов від керівництва Запорізькою експедицією В. Відзіля, далі — Є. Черненко (Краснознам'янська експедиція). Створені ціною докладних надзусиль, відділи-експедиції розформували. Віділів лише Київський, не пов'язаний з меліоративним будівництвом. Лише він лишився у вигазі, стаючи найперспективнішим у всіх сенсах.

Робота на новобудовах, втративши престижність, ставала за умов закручування політичних гайок небезпечною. Як наслідок, керівництво найбільших експедицій перейшло до рук молодішої генерації дослідників, не обтяжених тоді науковими ступенями (А. Кубишев, М. Гладких, І. Післарій, О. Біляєв, Г. Євдокимов, О. Симоненко, В. Отрощенко, Ю. Болтрик, Ю. Рассамакін, В. Фоменко). Загалом новобудовний фронт сьак так закрили живими людьми, але реальні польові відкриття курганної археології не надто помічали, а тим більше відзначали, навіть в Інституті. Паралельно майстер-клас у плані пабліситі здобутків демонстрував упродовж 1980-х рр. О. Лесков зі своїми яскравими знахідками в Адигеї.

Разом із тим, новобудовний рух, попри всі драматичні випробування, навірнув Інститут на шлях перебудови, збагативши неоціненним досвідом позабюджетного фінансування. Зрештою, Київська новобудовна експедиція не лише висунула П. Толочка — першого в історії Інституту власного директора, не «варяга», але й закрила проблему пошуку керівних кадрів для вітчизняної археології деінде. В. Відзіля вписався у Перебудову створенням кооперативу «Археолог», де посприяв науковому росту В. Чабая, чинного очільника Інституту. Так наша наука набувала рис самостійності в умовах кризи політичної системи.

Ментально Олександр Михайлович позиціонував себе російською людиною з виразним пієтетом до московських діячів культури та археології. До українських колег він ставився стримано, ніколи не розсипаючись в епітетах щодо їхнього внеску в науку. Навіть Микола Омелянович Макаренко для нього лише відомий археолог. Так само він оцінював і Федора Павловича Шевченка як історика. Опшпарені тоталітарною системою Д. Березовець та Ю. Захарук виявилися — перший лише «пожилой сотрудник», другий — «равнодушный и инертный» (Лесков 2019, с. 259). Поза тим, Д. Березовець помер у 59 років, пройшовши німецький полон і радянські табори, але встиг зробити чимало в галузі української археології. О. Лесков на с. 179 поміж ділом згадує Дмитра Тарасовича як «пожилого сотрудника отдела словянской археологии», що погодився бути його заступником по експедиції. Але ж Д. Березовець керував роботою 24 експедицій і, крім безлічі слов'янських пам'яток, розкопав Грушівський та Кутянський курганні могильники майже в заплаві Дніпра, навпроти ши-

роко відомої тепер Мамай-Гори. Ю. Захарук народився в Вінніпезі, його родина разом з іншими українцями з Канади в 20-ті роки минулого сторіччя мала необережність повернутися на Батьківщину зафрахтованим пароплавом, завантаженим сільгоспремнанентом. Невдовзі весь репатріантський колгосп опинився в Сибіру, вже без реманенту. Звідси і так звана відсутність ініціативи у Юрія Миколайовича, що не завадило йому після Бібікова тимчасово очолити Інститут археології АН УРСР, а згодом на 13 років стати заступником директора головної археологічної установи Союзу, куди лише мріяв потрапити Лесков (Лесков 2019, с. 395, 396).

На жаль, не знайшлось у мемуариста доброго слова для О. Тереножкіна, який, попри великі наукові розбіжності та звинувачення від Лескова у зраді, підтримав опального дисертанта на захистах у Москві як опонент. А Б. Рибаків так розраховував на убивчий відгук Олексія Івановича, двічі нав'язавши останнього в якості офіційного опонента Лескову. 27 (!) сторінок опонентського виступу провідного скіфолога розпочинались із високої позитивної оцінки дисертації загалом (Лесков 2019, с. 296).

Вірним другом автор «Записок» вважав Євгена Васильовича Черненка — блискучого фахівця з наступальної та оборонної зброї скіфів, доктора історичних наук (Лесков 2019, с. 118—120). Проте, ще на початку 70-тих рр. Лесков примудрився кинути свого друга на гроші, обіцяні за участь в організації якісного ілюстрування тритомника «Археологія Української РСР». Олександр Михайлович пробив фінансування цього проекту з боку Міністерства водного господарства УРСР та налагодив співпрацю з майстрами ілюстрації з Художнього фонду України (Лесков 2019, с. 192—194). Якість виконаної ними роботи виявилась добротною, а ось розподіл дивідендів за договірний підряд склався на користь Лескова. Євген Васильович не зрозумів такої дружби й не вибачив. 35 років по тому, за всієї своєї прихильності до посиденьок за чаркою, він непохитно відмовився прийняти запрошення тоді вже американського іменинника на день народження в Києві. Навіть залізний аргумент останнього: «Скільки того життя!» не допоміг (Лесков 2019, с. 120). Жити ж Євгену Васильовичу лишалося півроку. Викладені вище обставини, як привід для відмови, Євген Васильович встиг повідати одному з авторів рецензії. Такою ось вийшла дружба.

Автори нинішнього тексту проходять у «Записках» як «учні». Неодноразові згадки щодо нас у спогадах цілком прихильні, але традиційно недоговорені. Так, Лесков відкрив нам шлях до експедиції та археології, а ми асинхронно та вчасно пішли від нього. Тим, хто залишився, позаздрити важко (див. вище). Аби якось пояснити цю тенденцію до розлучення з

боку кадрів мемуарист наводить історію з жеребом. Нібито на початку 1969 р. В. Бідзіля, нагадавши приятелю про колишні послуги, запросив за них Отрощенко чи Болтрика, на вибір, задля кадрового посилення власної експедиції. Опинившись у ролі Буриданового вівсюка, Лесков попросив П. Толочка кинути на нас жереб. Пише, що Петро Петрович висмикнув Болтрика (Лесков 2019, с. 195, 196). Але ж, спілкуючись із нами, П. П. Толочко факт жеребкування заперечив.

Схоже, що автор «Записок» дивився на підлеглих людей як на шахові фігури: схопив, переставив, позичив сусідові. Утім, на той час вже навіть колгоспники були розкріпачені в СРСР. Вже, й «фігури» могли перебирати начальниками, а не лише навпаки. Тому ми й обрали один за одним Василя Івановича, бо побачили за ним перспективу, не затьмарену постаттю Великого Білого Начальника. Маємо дякувати долі за усвідомлений вибір. І до чого тут жереб?

В той же час, пройшовши шляхи Керченської, а згодом і Каховської експедицій, ми змушені згадати й про зворотній бік медалі. О. Лесков як потужний бульдозер пройшовся курганами степової України, виоравши на поверхню багато артефактів. Кургани ми зносили з однією контрольною бровкою, не зважаючи на висоту і на «зарізані» насипи, вчилися розуміти їх устрій. Цьому навчанню сприяли фахівці, залучені до експедиції Великим Білим. Серед них добрим словом першим слід згадати Д. Березовця, який не наказував, а лагідно промовляв: «вот что я вам посоветую...». Згодом ми зрозуміли, що Дмитро Тарасович ненав'язливо передав нам досвід, набутий українською курганною археологією. А в полі і під час експедиційних посиденьок часткою своїх знань ділилися: сходознавець Д. Деопік, ґрунтознавець В. Золотун, археологи В. Сафронов, В. Станко, І. Шарафутдінова, І. Ратнер та інші.

Попрацювавши під проводом двох начальників (О. Лескова та В. Бідзілі), а згодом і самі очоливши експедиції, ми змушені були в пошуках землерийної техніки ходити кабінетами керівників областей, тоді й відчули на собі відмінності менеджерського стилю їх обох. Містки, які наводив В. Бідзіля в Запорізькій області, чудово спрацьовували і для нас, ставлення до археологів завжди було приятним. На Херсонщині картина була зовсім протилежною, почувши слово «експедиція», нам роздратовано вказували на двері. Очільники меліоративних трестів, яких дзвінком з Обкому змушували надавати техніку Каховській експедиції, цього примусу археологам не вибачили. В 1972 р. на зняття грандіозного насипу Огузу О. Лескову вдалося залучити по парі скреперів та бульдозерів (Лесков 2019, с. 263). Відлучення на сезон в умовах великої будови такого загону механізмів меліоратори запам'ятали надовго. Щоб за

сім років потому одержати потужний скрепер для продовження робіт на Огузі довелося умовавати меліораторів бартерними перевагами від керівника Херсонського бавовняного комбінату, якого в свою чергу просило про це його начальство з Києва. Стиль Олександра Михайловича ламати через коліно управлінців середньої ланки вказівками згори обертався для наступників спаленими мостами.

Слід зауважити, що для одного з нас авантюра Великого Білого Начальника з Огузом виявилася дарунком долі. Взимку 1979 р. Ю. Болтрика викликали до кабінету директора Інституту І. Артеменка, де вже був О. Тереножкін. Директор повідомив, що руїни високих бровок на Огузі обурюють місцеву громадськість. Далі розмову повів Олексій Іванович: «Сашка (Лесков) залишив нам свої гріхи, ти мусиш відправитися на Огуз і засипати всі його траншеї». Проте фінансовий ресурс, наданий директором, дозволив продовжити розкопки, а вже потім поновити насип, на жаль лише на висоту 12 м, замість 24 м.

Окремої згадки заслуговує ставлення мемуариста до Державної премії УРСР в галузі науки та техніки. Він згадує про неї двічі, з обуренням. Чого не надали премію Б. Мозолевському за пектораль (Лесков 2019, с. 256, сн. 115)? Чому не вручили її О. Лескову за ґрунтовну участь у виданні тритомника «Археологія Української РСР» (Лесков 2019, с. 194, сн. 83)? Відповідь на обидва питання коротка як постріл: за політику. Першому — за «шістдесятництво», другому — за «сіонізм». Борис чинив свідомо, аполітичний Олександр — швидше на підсвідомому рівні. Ярлик неблагонадійності органи нависли обом. Вважаймо, що винагороду за тритомник Лесков отримав авансом готівкою ще на фазі підготовки ілюстрацій (див. вище).

Автор записок високо оцінює свій розділ «Зрубна культура» в першому томі «Археології Української РСР» (Лесков 2019, с. 194). Проте, від дипломатичної пропозиції подати доопрацьовану версію цього тексту до другого (російськомовного) видання тритомника Лесков з відчуттям заслуженої образи відмовився. І правильно зробив. Адже на джерелах, використаних ним для підготовки того тексту, було підготовлено три розділи: «Зрубна культура» (С. Березанська, М. Чередниченко), «Сабатинівська культура» (С. Березанська, І. Шарафутдінова), «Білозерська культура» (В. Отрощенко). 1986 року згадані автори видали колективну монографію «Культури епохи бронзи на території України», де надали розгорнуту аргументацію на користь нового бачення культурної ситуації за доби пізньої бронзи. Концепція походження та етапів розвитку зрубної культури О. Кривцової-Гракової, яку взяв за основу згаданого розділу та своєї докторської дисертації О. М. Лесков, механічно поєднувала різномірні складові. Склепана

таким чином синкретична «зрубна культура» розпалась вже на середину 1980-х рр. на шість окремих культурних явищ.

Особливо показовою є ситуація з виділенням білозерської культури. Розкопавши таку видатну пам'ятку як Широцький могильник доби фінальної бронзи ще 1962 р., відкривач так і не встиг дати їй ради впродовж наступних 55 років свого життя. Почалося з того, що він не передав до Наукового архіву ІА АН УРСР генеральний план могильника на 130 поховань, тим самим обезголовивши його. Назвавши могильник ґрунтовим, він проігнорував два синхронні кургани в центральній частині комплексу. На Другій конференції скіфо-сарматської археології в Москві 1967 р. дослідник представив могильник у контексті білозерського етапу пізньозрубної культури (Лесков 1971, с. 78). О. Смирнов тоді зауважив: «Культура ж, представлена в доповіді О. М. Лескова, на його думку, нічого спільного зі зрубною культурою немає, якщо не рахувати окремих речей та кераміки» (Петренко 1971, с. 7). Доповідач тоді не дослухався слушної та все очевиднішої думки. Він драматично захистив свою докторську роботу в шорах віджилої концепції й випав з української археології, не маючи що їй запропонувати в науковому сенсі надалі. Часу та коштів на публікацію докторської ним так і не було знайдено. Натякнув, що завадила теократична революція 1979 р. в Ірані (Лесков 2019, с. 312, 313), що фінансово знекровила перспективний спонсорський фонд. Що ж, буває, а білозерська культура остаточно утвердилась за 10 років після захисту тієї докторської в другому виданні «Археології Української РСР» (1985), без О. Лескова. Мемуарист, здається, навіть не гортав цей том, безоглядно поринувши у вир бурхливого життя іншої археології, російської. Він так і лишився в полоні наукових стереотипів та уявлень 1970-х рр., що й засвідчують «Записки». Зрештою, наука ніколи не була для нього понад усе, а лише знаряддям для досягнення конкретних життєвих позицій. Іноді здається, що науковець у ньому повсякчас конкурував із менеджером, а зробити вибір між цими сутностями герою «Записок» і не спало на гадку.

Окремо слід наголосити на важливому внеску, який здійснила Каховська експедиція з 1969 по 1971 рр. своїми розкопками курганів скіфів на землях гігантського радгоспу Червоний Перекоп. В різних популярних публікаціях, журналі «Antike Welt» (1974) та «Записках», ці кургани постають прив'язаними то до земель радгоспу, то до сіл Архангельська Слобода, Вільна Україна та інших, вносячи плутанину в уявлення про їхні просторові позиції. Події навколо та гарні знахідки трьох експедиційних сезонів перемішані з візитами представників ЗМІ, парткерівників району та області (Лесков 2019, с. 196—254). Так втілювалось в життя тодішне

ходове гасло експедиції — «без *publicity* немає *prosperity*». За сльвом золота та жагою сенсацій було не до усвідомлення важливого сумарного відкриття, яке за ці сезони накопала експедиція Олександра Михайловича. Втім, може ще до цього всі ми не були готові. Маємо на увазі розуміння загальноскіфського значення унікального скупчення з 85 курганів Каховського степу, що концентрувалися між Чорною та Зеленою Долинами і яке загубилося, розпорошене між різними селами та курганными групами цього регіону. Тут в трикутнику зі сторонами 7—9 км знаходяться: п'ять Довгих Могил (Отрошенко 1993), до яких тяжіють Мордвинівські кургани, єдиний архаїчний скіфський курган Нижнього Дніпра біля Семенівки в оточенні багатьох курганів Роздольного, Вільної України, Архангельської Слободи та інших. З огляду на таку кількість Довгих Могил в одному місці та спорудження скіфами в цій місцині курганів упродовж всього періоду їх перебування в степах Надчорномор'я, є підстави припускати існування якогось важливого сакрального центру на шляху з Криму та роздоріжжя на ньому. Східна гілка від останнього прямувала до перехрестя біля Огузу, а північно-західна вела до бродів переправ через Дніпро (Болтрик 2017, с. 71).

Хоча експедиції, очолювані О. Лесковим, видали на-гора величезний обсяг першокласних матеріалів, а ось до якості ведення розкопок та інтерпретації набутих результатів є певні запитання. На межі 1960—1970-х рр. на новобудовах розпочали з легкої руки С. Братченка освоювати методика розкопок курганів методом паралельних та комбінованих траншей¹ (Телегін, Братченко 1974, с. 106). Це стримувало темпи розкопок, але примножувало цікаві спостереження щодо стратиграфії, технології спорудження насипів, уточнення їхніх обрисів тощо. Орієнтованого на видобуток речового матеріалу начальника Херсонської експедиції така методика не тішила. Це призвело до конфлікту з начальником того автора рецензії, який лишився після переходу Ю. Болтрика до Запорізької експедиції. Призов до збройних сил не зняв гіркого осадку від сутички. Тому після демобілізації й він обрав експедицію

1. Ця методика, крім загальної об'єктивної оцінки багаточислової поховальної споруди, дозволила С. Братченку одержати аргументи для вирішення проблеми походження катакомбної культури. Станіслав Никифорович був блискучим аналітиком археологічного матеріалу, його обізнаність охоплювала всі галузі вивчення катакомбних старожитностей. Наслідком багаторічних польових спостережень став висновок, що ранньокатакомбна культура виникла в смузі, що витягнулася вздовж Надазовського узбережжя при взаємодії ямного субстрату з прийдешнім населенням з Кавказу (Братченко 2001, с. 50—66, 194, рис. 120).

В. Бідзілі задля практичного удосконалення прогресивної методики дослідження курганів. Слід зазначити, що боротьба В. Отрощенка за вдосконалення методики дала свої наслідки. Вже 1972 р. загін експедиції О. Лескова, керований Н. Зарайською, різав останці на сипу Огузу траншеями з паралельними бровками.

Іронія долі полягає в тому, що останньою експедицією автора «Записок» в Україні стала Запорізька-1974, де вже плідно працювали його учні. В. Бідзіля планував залучити опального экс-начальника на Бердянський курган, утім епідемія холери в Надазов'ї перекреслила ці задуми. Тож йому довірили розкопати великий курган доби бронзи в м. Дніпрорудне (Лесков 2019, с. 277). По факту ж цей об'єкт копав аспірант Інституту Михайло Нікитенко, а Лесков, живучи поруч із могилою в готелі, розважав мешканців шахтарського міста лекціями з показом фільму про свої давні розкопки в Криму, їздив на експурсію в шахту з видобутку залізної руди, між ділом зазираючи на розкопки. А його курган копали з боковими бровками. З досвіду життєвого шляху ВВН можна зробити висновок, що життя менеджера більш парадне, насичене зустрічами, хвилюваннями, банкетами, археолог тут наче програє, зате його очікують радощі відкриття.

Окрім безлічі артефактів та поховальних комплексів, піднятих на поверхню, новобудовна експедиційна хвиля, здійснена О. Лесковим, зміла тему розподілу зон впливу київських та московських скіфологів у степовій Україні. Проблема «вторгнення» київських скіфологів в сферу інтересів Б. Гракова на Нижньому Дніпрі, яку в першій половині 1960-х рр. О. Тереножкін намагався вирішити перемовинами з головним скіфологом ССРСР, розмекталася сама собою. І з кінця 1960-х рр. на декілька десятиліть дев'ять київських новобудовних експедицій запанували в степовій Україні. На Одещині працювала Дунай-Дністровська (керівник М. Шмаглій), на Миколаївщині потужна Інгульська експедиція (керівник О. Шапошникова), згодом до неї долучилася Південно-Бузька (керівник Г. Ковпаненко). На Херсонщині в Скадовському районі копала Краснознаменська експедиція (керівник Є. Черненко, а потім Г. Євдокимов), а в інших районах лівобережної Херсонщини продовжила роботу велика Херсонська експедиція (керівник О. Тереножкін, його змінив А. Кубишев). На Запорізьких землях працювали дві експедиції: велика Північно-Рогачицька (згодом Запорізька, керівники О. Тереножкін (1968 р.), В. Бідзіля, якого в 1975 р. змінив В. Отрощенко) та Вільнянська (керована Д. Телегіним). На півдні Дніпропетровщині та в правобережній частині Запорізької обл. з 1973 р. під проводом Є. Черненка, якого в наступні роки змінив М. Чередниченко, працювала Верхньотарасівська експедиція,

на рахунок якої декілька сотень розкопаних курганів. В зоні меліорації Північного Криму з 1966 до 1975 р. працювала однойменна експедиція під проводом А. Щепінського. Крім робіт в зонах будівництва зрошувальних систем одна з експедицій Інституту археології АН УРСР — Орджонікідзевська, під проводом Б. Мозолевського 1971 р. продовжила охоронні роботи на марганцевих кар'єрах Нікопольщині. Перший же рік її робіт приніс неочікувані відкриття на Товстій Могилі. Трохи згодом до робіт на новобудовах долучилися експедиції Київського та Дніпропетровського університетів. Так археологічний бум, збудований О. Лесковим, набирив оберті.

На порозі американського періоду свого життя, після світового виставкового турне скарбів з курганів Адигеї, О. Лесков зробив спробу вдруге зайти в «українську річку». На початку весни 1997 р. під час візиту до Києва він запропонував академікові П. Толочку розпочати американсько-український проект з нового циклу досліджень курганів скіфської еліти (Лесков 2019, с. 519). Шукати в степу вірогідні могили, що претендуватимуть на розкопки, відрядили авторів цього тексту. Тоді, незважаючи на розмоклі після зими дороги, вдалося знайти Лемешеві Могили, загублені на 86 років після розкопок М. Веселовського. Місце їх розташування ми шукали ще в 1970-ті рр. на землях Запорізької області, а вони сховались за високими лісосмугами Херсонщини всього за 12 км від курганів Рогачицького поля. Але спроба залучити на кургани американців та їхні гроші не знайшла відгуку ні в спонсорів, ні в університетах, ні в журналі «National Geographic» (Лесков 2019 с. 527). Відсутність інтересу в американських колег до поховальної археології (*funeral archeology*) відчули і ми під час перебування в Філадельфії на початку 2000-х рр.

Так само пшиком завершився проект багатомного видання здобутків української археології за кошти американських спонсорів, запропонований автором записок на початку ХХІ ст. Зрозуміло, що посередником та розпорядником грошей мав стати Олександр Михайлович. Усвідомлення київських колег у непотрібності не вельми надійного посередника приходило поступово й невідворотно, що спрогнозував відразу Є. Черненко, навчений власним гірким досвідом. Пережили цей етап співпраці і його учні, остаточно зіпсувавши стосунки з учителем.

Ґрунтовно ознайомившись з вагомим томом мемуарів, доходимо висновку, що навряд чи їх можна сприймати документом відповідної доби. Це швидко матеріал для вивчення природи автора записок, його автопортрет. Тут ми вже поринаємо в сферу мистецтва, де все вирішує не сукупність докочаних фактів та їх аналіз, а талант митця. Ну й лишається поживне поле для історіографів, з виходом на психоаналітику.

ЛІТЕРАТУРА

Болтрик, Ю. В. 2017. Огуз — курган на ключовому роздоріжжі Скіфії (пошук Херсонського сліду). *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 66-77.

Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.

Колибенко, О. В. 2015. Шевченко Федір Павлович (1914—1995). В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014*. Київ: Адеф-Україна, с. 312-314.

Лесков, А. М. 1971. Предскифський період в степах Северного Причорномор'я. *Матеріали і дослідження по археології СРСР*, 177, с. 75-91.

Лесков, А. М. 2019. *Записки археолога*. Москва: Клио.

Отрошенко, В. В. 1993. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности. В: Асламов, В. М. (ред.). *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*. Херсон, с. 17-31.

Петренко, В. Г. 1971. Задачи и тематика конференции. *Матеріали і дослідження по археології СРСР*, 177, с. 3-7.

Телегін, Д. Я., Братченко, С. Н. 1974. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів. *Археологія*, 13, с. 105-109.

Читати землю 2017. «Читати землю»: спогади Володимира Барана у записах Марини Гримич. Київ: НДІУ.

REFERENCES

Boltryk, Yu. V. 2017. Oguz — kurgan na klyuchovomu rozdorizhzhzi Skifiyi (poshuk Hersones'kogo slidu). In: *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (39), s. 66-77.

Bratchenko, S. N. 2001. *Donets'ka katakombna kultura ranniyogo etapu*. Lugans'k: Shlyakh.

Kolybenko, O. V. 2015. Shevchenko Fedir Pavlovych (1914—1995). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Instytut arkheologiyi Nacional'noyi akademiyi nauk Ukrainy. 1918—2014*. Kyiv: Adef-Ukrayina, s. 312-314.

Leskov, A. M. 1971. Predskifskiy period v stepyakh Severnogo Prichernomor'ya. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 177, s. 75-91.

Leskov, A. M. 2019. *Zapiski arheologa*. Moskva: Klio.

Otroschenko, V. V. 1993. «Zhrecheskie» kompleksy v sisteme pogrebeniy srubnoy obschnosti. In: Aslamov, V. M. (ed.). *Arheologichni ta istorichni doslidzhennya Hersonschyni*. Her-son, s. 17-31.

Petrenko, V. G. 1971. Zadachi i tematika konferentsii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 177, s. 3-7.

Telegin, D. Ya., Bratchenko, S. N. 1974. Rozkopky kurganiv epochy bronzy za dopomogoyu mekhanizmv. *Arkheologiya*, 13, s. 105-109.

Chytaty zemlyu 2017. «Chytaty zemlyu»: spogady Volodymyra Barana u zapysakh Maryny Grymych. Kyiv: NDIU.

V. V. Otroshchenko, Yu. V. Boltryk

ON THE ESTABLISHMENT OF THE KURGAN ARCHAEOLOGY IN UKRAINE: ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS

The book of memoirs of our teacher, Professor Alexander Leskov (1933—2017) prompted us to address the

topic of the deployment of a wide front of archaeological research in the areas of reclamation construction in the south of Ukraine. Unfortunately, posthumously. It is said that one can say either good or nothing about the departed. Such approach is appropriate in memorial ceremonies or in nostalgic memories of a round date. But «Archaeologist's notes» was announced in the Preface of the Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences A. Ivanchik as «an important document for the historian of Russian science». In this case the document, left to the descendants by the famous scholar, requires meticulous approach by colleagues, especially those who were the witnesses of events which are set forth in the lengthy and not easy to read text. The attention of authors of the paper is focused on the fruitful Ukrainian period of scientific and organizational activity of the famous scholar, his successes and blunders. The events, described in the memoirs, reflect not only his personal dramatic life but also the archeology of the Ukraine, the acquisition of its independence in the conditions of inevitable political crisis.

O. Leskov's expeditions like a powerful bulldozer have passed through the kurgans of steppe Ukraine plowing many artifacts to the surface.

The wavering between the glitter of Scythian gold and the urgent problems of the Late Bronze Age left the author of the «Memoirs» in the grip of scientific stereotypes and ideas of the 1970s. Archaeologists in Ukraine have switched to a more informative method of excavating of mounds with several parallel balks but this has already happened without the detonator of the kurgan boom.

After all, the science has never been for O. Leskov above all but was only a tool for achieving specific life positions. Sometimes it seems that the scholar in him always competed with the manager, but it didn't occur to the author of «Memoirs» to choose between those entities.

Keywords: D. Ya. Telegin, A. M. Leskov, preventive archaeology expeditions in the areas of melioration, Kurgan archeology, achievements and losses.

Одержано 16.07.2020

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

BOLTRYK Yuri, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine. ORCID: 0000-0002-7816-4502, e-mail: boltryk@ukr.net.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, проспект Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

OTROSHCHENKO Vitalii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institut of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine. ORCID: 0000-0001-5707-8384, e-mail: otrok_o@ukr.net.